

University of Tabriz

Contemporary Comparative Legal Studies

Online ISSN: 2821-0514

Volum: 14 Issue: 30
Spring 2023

Article Type: Research Article

Pages: 1-36

Analyzing the Impact of Religious Activists on the International Climate Change Law Regime

Mansour Aiom¹ | Hojjat Salimi Turkamani^{2*} | Mohammad Mousazadeh³

1. Ph.D. Candidate in Public International Law, Islamic Azad University, Maragheh Branch, Iran.
mansour.airom@yahoo.com
2. Associate Professor of Shahid Madani University of Azerbaijan, Tabriz, Iran.
h.salimiturkamari@gmail.com
3. Assistant Professor, University of Maragheh, Iran.
mousazadeh@maragheh.ac.ir

Abstract

Influenced by the dominance of secular discourse over the rule of law, the dominant view in international law has been the removal of religion from legal relations (as a normative factor). But gradually, especially since the second half of the twenty-first century, more diverse theoretical and practical views have emerged on the relationship between religion and international law. In this regard, the legal regime of climate change in its development years has always been influenced by influential social forces in the process of climate dialogue. Countries, groups, organizations, and individuals with religious authority or representation of a belief system have increasingly been able to engage in climate dialogue through the lens of faith. This article tries to provide an analysis of how this range of social forces of the international community affects the legal regime of climate change in terms of the historical tradition, social reference groups as well as influential religious figures.

Keywords: *International law, Climate change, Religion, Religious groups, Legal regime.*

Received: 2022/03/07 Received in revised form: 2022/06/05 Accepted: 2022/07/11 Published: 2023/03/27

DOI: 10.22034/LAW.2022.50619.2102

Publisher: University of Tabriz

Tabrizulaw@gmail.com

تحلیل اثرگذاری کنش گران دینی

در رژیم حقوق بین الملل تغییرات آب و هوایی

منصور آیرم^۱ | حجت سلیمی ترکمانی^۲ | محمد موسی زاده

mansour.airom@yahoo.com

۱. دانشجوی دکتری حقوق بین الملل عمومی دانشگاه آزاد اسلامی واحد مراغه.

h.salimiturkamari@gmail.com

۲. دانشیار دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران.

musazadeh@maragheh.ac.ir

۳. استادیار دانشگاه مراغه، ایران.

چکیده

متأثر از سلطه گفتمان سکولار بر وضع قواعد حقوقی، نگاه غالب در حقوق بین الملل، حذف دین از مناسبات حقوقی (به عنوان عامل هنجارساز) بوده است. اما به تدریج به ویژه از نیمه دوم قرن بیست و یکم، در خصوص رابطه میان دین و حقوق بین الملل دیدگاه های نظری و عملی متنوع تری شکل گرفته است. در این خصوص، رژیم حقوقی تغییرات آب و هوایی در سال های توسعه خود همواره متأثر از جریان های اجتماعی تأثیرگذار در روند گفتگوهای آب و هوایی بوده است. کشورها، گروه ها، سازمان ها و اشخاصی که دارای مرجعیت دینی هستند و یا به نوعی نماینده یک نظام اعتقادی بوده اند، توانسته اند به طور فزاینده ای از دریچه مؤمنانه وارد مشارکت در گفتگوهای آب و هوایی شوند. این مقاله سعی دارد تا با رویکردی تحلیلی - تطبیقی از حیث سنت تاریخی، گروه های مرجع اجتماعی و نیز اشخاص اثرگذار دینی، تحلیلی از چگونگی تأثیرگذاری این طیف از نیروهای اجتماعی جامعه بین المللی بر رژیم حقوقی تغییرات آب و هوایی داشته باشد.

واژگان کلیدی: حقوق بین الملل، تغییرات آب و هوایی، دین، گروه های دینی، رژیم حقوقی، موافقت نامه پاریس.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۲/۱۶ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۰۳/۱۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۴/۲۰ تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۱/۰۷

DOI: 10.22034/LAW.2022.50619.2102

Tabrizulaw@gmail.com

ناشر: دانشگاه تبریز

مقدمه

در اثر شکل‌گیری نظم سکولار در مناسبات عرصه عمومی و نیز حاکم شدن گفتمان پوزیتیویسم در انشای قوانین، به‌ویژه پس از عصر روشنگری، جایگاه تاریخی دین به‌عنوان عامل اصلی و بسترساز تدوین حقوقی خدشه‌دار گردید. در این جابه‌جایی تدریجی، دین از موقعیت «واضع حقوق» به «موضوع حقوق» تنزل پیدا نمود. اما به‌تدریج خصوصاً از نیمه دوم قرن بیست‌ویکم، در خصوص رابطه میان دین و حقوق بین‌الملل دیدگاه‌های نظری متنوع‌تری شکل گرفت که اغلب ماحصل بازاندیشی حقوق‌دانان درباره اثرگذاری حوزه دین در هنجارسازی قواعد در سطح بین‌الملل است. رژیم حقوق بین‌الملل تغییرات آب‌وهوایی به‌عنوان یکی از جوان‌ترین زیرشاخه‌های حقوق بین‌الملل عمومی با عمری قریب به نیم‌قرن در میانه این بازاندیشی، نضج و نمو یافت. از این رو، این شاخه حقوق بین‌الملل حوزه موضوعی بسیار مناسبی خواهد بود تا در خصوص تأثیرپذیری و یا اثرگذاری دو نهاد دین و حقوق (در اینجا حقوق بین‌الملل) بر یکدیگر مورد کنکاش و تحلیل قرار گیرد.

تقریباً از اواخر دهه ۸۰ میلادی جامعه‌شناسان توجه خود را به‌سوی خیزش دین در عرصه‌های عمومی معطوف نمودند و از این طریق دو مفروض مرکزی فرهنگ مدرن (غربی) را که «با مدرن‌تر شدن، جوامع سکولارتر می‌شوند» و «دین و عرصه عمومی، حوزه‌هایی جدای از هم هستند»، به‌چالش کشیدند.^۱ هرچند هیچ‌گاه ارتباط میان حقوق بین‌الملل و دین به دلایلی که در ادامه خواهد آمد گسسته نشد، اما موضوعیت یافتن دوباره دین در عرصه اجتماعی جوامع سکولار، موجب بازخوانی علمی این دو مقوله شده است. رابطه دین و حقوق بین‌الملل در سه ساحت تاریخی، نظری و رویه‌های عملی قابل طرح خواهد بود.

از حیث سنت تاریخی نمی‌توان از نظر دور داشت که عرفی شدن (به‌معنای سکولاریسم)، تنظیم هنجارهای قواعد بین‌المللی پس از وستفالیاً به‌معنای انقطاع کامل دوران قبل و بعد از

1. Graham Ward & Michael Hoelzl, *The New Visibility of Religion: Studies in Religion and Cultural Hermeneutics*, (London: Continuum, 2008).

آن از یکدیگر نیست. هوگو گروسیوس^۲، از پدران حقوق بین‌الملل مدرن، منبع بسیاری از احتجاجات حقوقی خود را بر متون مسیحی استوار ساخت.^۳ در زمان واتل^۴، از دیگر بنیان‌گذاران حقوق بین‌الملل مدرن در قرن هجدهم، به‌طور آشکاری ارتباط مستقیم میان حقوق بین‌الملل و منابع دینی برقرار بود.^۵

همچنین در تداوم سنت تاریخی ارتباط میان دین و حقوق، در جوامع «غیرمسیحی» اروپایی «همچون جهان اسلام، دین همچنان به‌عنوان یکی از پایه‌های هنجاری که می‌تواند مبنای تعهدات بین‌المللی میان طرف‌های هم‌کیش قرارگیرد موضوعیت دارد.^۶ در این جوامع درهم‌تنیدگی میان شریعت، به‌عنوان زیربنای قرارداد اجتماعی با قوانین بالادستی، موجب شد تا دین با واسطه یا بدون واسطه در قواعد بین‌المللی ظاهر گردد. همچنین این نکته را نمی‌توان از نظر دور داشت که در تفسیر موافقت‌نامه‌های بین‌المللی و در معناگزینی مفاهیم حقوق بین‌الملل و نیز احصای مصادیق، دین در جایگاه نظام تفسیری جهان، اسباب تفسیر طرف‌های معتقد را فراهم می‌آورد. تحفظ (حق شرط) کشورهای اسلامی در خصوص بسیاری از قواعد حقوق بین‌الملل، همچون کنوانسیون منع شکنجه و یا حقوق کودک، گواهی بر اثرگذاری دین در چگونگی پذیرش تعهدات است.

از حیث تنویریک، دو دیدگاه نظری رایج در خصوص ارتباط میان حقوق بین‌الملل و دین وجود دارد: نظریه جدایی^۷ و نظریه سازگاری^۸. دیدگاه نظری مبتنی بر جدایی، منعکس‌کننده دیدگاه پوزیتیویستی سکولار از حقوق بین‌الملل است که از جدایی مشخص میان دین و حقوق بین‌الملل حمایت، و استدلال می‌کند که دین اصلاً نباید نقش هنجاری در حقوق بین‌الملل داشته باشد. منطق اصلی نظریه جدایی‌طلبی «برهان بی‌طرفی»^۹ است که ادعا

2. Hugo Grotius

3. Mark W. Janis & Carolyn Evans, "Religion and the Literature of International Law: Some Standard Texts", In Mark W. Janis & Carolyn Evans, *Religion and International Law*, (The Hague: Martinus Nijhoff, 1999), p. 121.

4. Emer de Vattel

5. *Ibid*, p. 126.

6. Ilias Bantekas, "Religion as a Source of International Law", In Javid, Rehman & Susan Breau, *Religion, Human Rights and International Law* (The Hague: Brill, 2007), p. 120.

7. Separationist Theory

8. Accommodationist Theory

9. Neutrality Argument

می‌کند ایجاد یک موافقت‌نامه بین‌المللی پوزیتیویستی سکولار برای تضمین بی‌طرفی در عملکرد و اعمال حقوق بین‌الملل بر پایه برابری و عدم تبعیض ضروری است. اما تئوری سازگاری مدعی است که دین می‌تواند نقش هنجاری مثبت و مهمی در حقوق بین‌الملل ایفا کند. طرفداران این دیدگاه اظهار می‌دارند که ملاحظات مذهبی برای اکثریت قابل‌توجهی از جمعیت جهان، آن‌قدر مهم است که نمی‌توان آن را با حوزه عمومی حقوق به‌طور کلی و حقوق بین‌الملل به‌طور خاص بی‌ربط تلقی کرد.^{۱۰} آنها همچنین استدلال می‌کنند، از آنجایی که بسیاری از جنبه‌های حقوق بین‌الملل، مانند حقوق بشر، حقوق بشردوستانه، حقوق محیط زیست، خلع سلاح و حفظ صلح و امنیت بین‌المللی، همگی مبتنی بر ملاحظات اخلاقی و کرامت انسانی هستند، سنت‌ها و هنجارهای دینی می‌توانند کمک‌های مثبتی در این زمینه داشته باشند.^{۱۱} کریستوفر ویرامانتری^{۱۲}، قاضی سابق دیوان بین‌المللی دادگستری و یکی از مدافعان اصلی این دیدگاه، معتقد است: «با توجه به قدرت سنت‌های دینی در دنیای مدرن، همچون سنت‌های بودایی، مسیحی، هندو و اسلامی و نیز وفاداری (ایمان) بیش از سه میلیارد نفر از جمعیت جهان به آنها، شکی باقی نمی‌ماند که تفکر آینده در خصوص حقوق بین‌الملل می‌تواند عمیقاً از آموزه‌های موجود در این سنت‌ها بهره‌مند شود».^{۱۳} در همین راستا، مارک جنیس^{۱۴} سه نقش تسهیل‌کننده مهم برای دین در حقوق بین‌الملل معاصر قائل است. نخست آنکه معتقد است که دین به‌طور سنتی یکی از بارورترین منابع قواعد حقوق بین‌الملل است. دوم آنکه نمی‌توان علاقه‌مندی و منشأ اثر بودن معتقدان به دین را در حقوق بین‌الملل منکر شد. برای نمونه، بسیاری از دستاوردهای حقوق بین‌الملل در قرن بیستم، همچون قوانین حقوق بشر، خلع سلاح و قوانین زیست‌محیطی، مرهون تلاش‌های علاقه‌مندان مذهبی در قرن نوزدهم به حقوق بین‌الملل بوده است و درنهایت سومین دلیل جنیس در خصوص درهم‌تنیدگی دین و حقوق بین‌الملل

10. Christopher G. Weeramantry, *Universalising International Law*, Vol. 48, (Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2004), p. 368.

11. A. An-Na'im, "Islam and Human rights: Beyond the Universality Debate" In *Proceedings of the ASIL Annual Meeting*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), p. 95.

12. Christopher G. Weeramantry

13. Christopher G. Weeramantry, *op.cit.*, p. 15.

14. Mark D. Janis

از حیث قدرت الزام‌آوری و مشروعیت‌بخشی به قواعد بین‌المللی است.^{۱۵}

از حیث عملی، دین و حقوق بین‌الملل در چهار سطح با یکدیگر در تعامل هستند. اولین سطح، تعامل در خصوص قوانین داخلی کشورهایی است که مذهب نقشی رسمی در قوانین آنها ایفا می‌کند. در سطح دوم، تعامل عملی میان دین و حقوق بین‌الملل، در سازمان‌های بین‌دولتی منطقه‌ای نمایان می‌شود. سازمان همکاری اسلامی نمونه بارزی در این زمینه است. در این مورد می‌توان به اهداف مندرج در منشور سازمان همکاری اسلامی اشاره کرد که ترویج ارزش‌های معنوی، اخلاقی، اجتماعی و اقتصادی اسلامی را در میان کشورهای عضو به‌عنوان ابزاری مهم جهت دستیابی به تعالی بشریت معرفی می‌نماید.^{۱۶} سازمان همکاری اسلامی اسناد متعددی به‌تصویب رسانده است که به اسلام در جایگاه یک عامل مرتبط در خصوص حقوق بین‌الملل در جهان اسلام اشاره دارد.^{۱۷} برای مثال، این سازمان در سال ۲۰۰۴ در مورد اصلاحات پیشنهادی شورای امنیت سازمان ملل طرحی را به مجمع عمومی سازمان ملل ارائه نمود و در آن بیان داشت که «هرگونه پیشنهاد اصلاحی در خصوص گسترش اعضا که در آن از نمایندگی کافی امت اسلامی در هر رده‌ای غفلت شود، مورد قبول کشورهای اسلامی نخواهد بود»^{۱۸}. در سطوح سوم و چهارم، ارتباط عملی میان حقوق بین‌الملل و دین در سطح اشخاص حقیقی و نیز گروه‌ها و سازمان‌های غیردولتی مذهبی مطرح است.

نکته قابل‌توجه آنکه اگرچه منشور سازمان ملل متحد هیچ اشاره مستقیمی به دین به‌عنوان یکی از منابع حقوق بین‌الملل ندارد، اما در آن هیچ ماده‌ای نیز در جهت منع رابطه یا تعامل میان دین و قوانین بین‌المللی وجود ندارد. بر اساس ماده ۳۸ اساسنامه دیوان بین‌المللی دادگستری، منابع اصلی حقوق بین‌الملل معاهدات بین‌المللی، حقوق عرفی

15. Mark W. Janis, "Religion and International Law", *In Proceedings of the ASIL Annual Meeting*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), p. 321.

16. OIC Charter, (2021, 8, 11) Organisation of Islamic Cooperation Website, Retrieve From: https://www.oic-oci.org/page/?p_id=53&p_ref=27&lan=en

17. OIC, (2008, July 8-10), "Final Document of the General Meeting on Cooperation between the United Nations and the Organization of the Islamic Conference", Organisation of Islamic Cooperation Website, Retrieve From: <https://www.oic-oci.org/docdown/?docID=4120&refID=-1176>.

18. UN Doc, (2004, October 11), Doc.A/59/425/S/2004/808, Para. 56.

بین‌الملل و اصول کلی حقوقی است که از سوی کشورهای متمدن به رسمیت شناخته شده است. از این حیث در عمل، امکان نفوذ احکام و قواعد مبتنی بر هنجارهای دینی در نظام حقوق بین‌الملل وجود دارد. یک مثال مرتبط در این باره، مفاد ماده ۲۰(۳) کنوانسیون حقوق کودک ۱۹۸۹ سازمان ملل متحد است که مفهوم «کفالت» را در احکام اسلامی به رسمیت شناخته است.^{۱۹}

در یادداشت ارائه‌شده نمایندگان دولت‌های مسلمان به جامعه ملل در سپتامبر ۱۹۳۹ و نیز در کنفرانس سازمان ملل متحد در سانفرانسیسکو در آوریل ۱۹۴۵، اعلام گردید که اسلام از اشکال اصلی تمدن و حقوق اسلامی و یکی از نظام‌های اصلی حقوق جهان منطبق با ماده ۳۸ اساسنامه دیوان دائمی دادگستری بین‌المللی ذیل جامعه ملل است که بعداً نیز به‌عنوان ماده ۳۸ اساسنامه دیوان بین‌المللی دادگستری به تصویب رسید.^{۲۰} همچنین، استناد دادگاه‌های بین‌المللی به اصول دینی در مواردی همچون اریتره علیه یمن^{۲۱} (تأکید دیوان رسیدگی‌کننده بر دسترسی آزاد مردمان ساحلی به منابع غذایی دریایی با استناد به مفهوم خلیفه‌الله بودن همه انسان‌ها و نیز اشاره دیوان به قرآن و سنت اسلامی مورد قبول امت اسلامی برای تنظیم روابط فی‌مابین خود)، عربستان علیه آرامکو^{۲۲} (استناد دیوان رسیدگی‌کننده به آیه شریفه *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ* برای تأکید بر اصل لزوم وفای به عهد^{۲۳} در حقوق بین‌الملل)، پرونده صحرای غربی^{۲۴} (اشاره به مفهوم اسلامی دارالاسلام جهت معرفی مناطق مورد مناقشه) و نیز موضوع کارکنان دیپلماتیک و کنسولی ایالات متحده در تهران^{۲۵} (تأکید دیوان بر این حقیقت که سنت‌های اسلامی سهم بسزایی در

19. UN Convention on the Rights of the Child, (1989), Article (20).

20. Sobhi Mahmassani, "The Principles of International Law in the Light of Islamic Doctrine", *Recueil des Cours*, Collected Course, p. 222.

۲۱. نک: Award of the Arbitral Tribunal in the Second Stage of the Proceedings between Eritrea and Yemen (Maritime Delimitation), December 17, 1999, at [Par. 92-94]

۲۲. نک: Saudi Arabia v Aramco (1963) 27 I.L.R. 117.

23. Pacta Sunt Servanda

۲۴. نک: Advisory Opinion on Western Sahara, October 16, 1975.

۲۵. نک: Case Concerning United States Diplomatic and Consular Staff in Tehran [1980] I.C.J. Rep.

تکامل قواعد مرتبط با مصونیت کارگزاران دیپلماتیک داشته است)، به‌خوبی گواه تأثیر نهاد دین حتی در احتجاجات دادگاه‌های بین‌المللی معاصر است.

این مقاله در پی یافتن پاسخ این پرسش است که نهاد دین چگونه در فرایند توسعه رژیم حقوق بین‌الملل تغییرات آب‌وهوایی نقش آفرین بوده است.

این نوشتار در چهار بخش سامان یافته است. بخش نخست، سنت تاریخی دین را در هنجارسازی قواعد مرتبط با آب‌وهوا تشریح خواهد نمود؛ در بخش دوم، تعامل گروه‌های دینی در فرایند مذاکرات رژیم حقوقی تغییرات آب‌وهوایی مورد بررسی قرار می‌گیرد؛ شناخت نقش رهبران مذهبی در مسیر تکوین حقوق بین‌الملل تغییرات آب‌وهوایی و بررسی اجلاس گلاسگو به‌عنوان متأخرترین گردهمایی نمایندگان جامعه جهانی به‌ترتیب بخش سوم و چهارم این مقاله را شکل داده است.

۱. سنت تاریخی دین در هنجارسازی قواعد مرتبط با آب‌وهوا

سیر تطور حقوق بین‌الملل آب‌وهوایی را نمی‌توان در ورای تحولات اجتماعی (عوامل عینی) و تکوین رویکردهای حقوقی (پیشرفت‌های نظری) جستجو نمود. حقوق مرتبط با تغییرات آب‌وهوایی پیش از آنکه متصف به صفت بین‌الملل شود همچون سایر حوزه‌های حقوق بین‌الملل در بستری تاریخی و به‌صورت خرده‌گفتمان‌های هنجاری، در مناطق مختلف جهان و بر پایه اقتضات محیطی و فرهنگی محلی رشد و نمو داشته است. اگر تعریف حسن عمید از تمدن را پذیرا باشیم که آن را حول نظام شهرنشینی همراه با همکاری مردم در امور زندگی و فراهم‌آوری اسباب ترقی و آسایش معنا می‌کند^{۲۶}، پرواضح است که یکی از نقاط افتراق مردم متمدن از مردمان بدوی را می‌توان در تلاش برای پی‌ریزی نظام اجتماعی مبتنی بر قواعد الزام‌آور دارای ضمانت اجرا قلمداد نمود. از این رو، می‌بایست تا نخستین ارتباطات مفهومی را میان پدیده‌های طبیعی همچون آب‌وهوا با زندگی روزمره انسان‌ها، در بستر باورهای اعتقادی تمدن‌های نخستین جستجو نمود. وجود عناصری خداگونه و هستی‌بخش در فهم عمومی مردمان تمدن‌های باستانی همچون یونان، ایران،

۲۶. حسن، عمید، فرهنگ عمید، (تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۷۴) ص ۴۲۰.

رم، هند و بین‌النهرین از عوامل طبیعی همانند آب^{۲۷}، آسمان^{۲۸} و زمین^{۲۹}، بر درهم‌تنیدگی موضوعات مربوط به طبیعت و دین گواهی می‌دهد. لکن این درهم‌آمیختگی نظام باورهای انسانی (در اینجا دین) و مقولات زیست‌محیطی همچون آب‌وهوا به‌تنهایی برای شکل‌گیری نظام حقوقی مرتبط با آن کافی نخواهد بود. با پیدایش انقلاب صنعتی اغلب این‌گونه برداشت می‌شود که مصائب پیش‌آمده زیست‌محیطی همچون مسائل آب‌وهوایی محصول دوره مدرن بوده و در حقیقت این موضوع مسئله جدید انسان مدرن امروز است، اما مطالعات چنین دیدگاهی را رد می‌کند. مطالعات باستان‌شناختی نشان می‌دهد که پس از آوردن بشر به فنون زراعت، آسیب‌های مخرب انسانی بر چرخه‌های زیست‌محیطی همچون آب‌وهوا اثرگذار بوده و مردمان باستان به آن آگاهی داشته‌اند^{۳۰}،^{۳۱}. از این رو، نظام اخلاقی-هنجاری مترتب بر بهره‌برداری صحیح از منابع طبیعی از آغاز تمدن‌های نخستین تبلور یافته و به‌مرور زمینه‌ساز تشکیل قواعد اخلاقی و عرفی در این باره شده است.

در ایران باستان، آیین مهرپرستی و اسطوره‌های آن بر ارجمندی و احترام به طبیعت استوار است تا حدی که مقدس‌ترین الهه‌های این آیین و نیز معابد آن هم‌پیوند با عناصر طبیعی همچون آب و آسمان شکل گرفت^{۳۲}. به‌طور ویژه آموزه‌های اخلاقی و آیینی احترام به عناصر طبیعی همچون آب و آسمان در دین بعدی ایرانیان باستان، آیین زرتشت، به‌وضوح قابل تشخیص است. تأکید فراوان بر پاک نگاه‌داشتن آب و باد، نکوهش آلوده کردن آب‌ها و نیز پرهیز از آلودگی زمین از آگاهی‌های عمومی مردم در آیین زرتشت به‌شمار می‌آید^{۳۳}. هم‌زمان با ایران در یونان باستان نیز می‌توان رگه‌هایی از توجه به محیط زیست را

۲۷. آناهیتا: ایزد بانوی ایرانی آب، رود و باران

۲۸. یونو: ایزد بانوی رومی آسمان

۲۹. گایا: ایزد یونانی زمین

30. J. Donald Hughes, *Environmental problems of the Greeks and Romans: Ecology in the Ancient Mediterranean*, (JHU Press, 2014).

31. Atul Bhargava & Shilpi Srivastava, "Human Civilization and Agriculture" In *Participatory Plant Breeding: Concept and Applications* (Singapore: Springer, 2019).

32. Sara Alipour; Mohammadreza Nasirsalami; Mohammadmansour Falamak, "An Analysis on Mithraic Temple Landscape Structure", *The Monthly Scientific Journal of Bagh-E Nazari*, 16(2019), p. 38.

۳۳. بتول فخر اسلام، «بررسی اخلاق زیست‌محیطی در فرهنگ ایرانی با تأکید بر شعر ناصر خسرو»، تخصصی زبان و ادبیات فارسی، ش ۱۷ (۱۳۹۸).

در قالب اخلاقیات محیط زیست به سردمداری فیلسوفان شاهد بود. تالس^{۳۴} با متوهمانه خواندن تقسیم‌بندی میان موجودات غیرجاندار و جاندار و قائل بودن به «روح داشتن» همه موجودات هستی^{۳۵}، به نوعی به بسط اخلاق محیطی در میان عناصر غیرجاندار طبیعی همچون آب‌وهوا کمک نمود. همچنین شکل‌گیری قواعد اخلاقی حفاظت از آب‌وهوا را می‌توان در سنت هندی نیز مشاهده کرد. حکمت‌های مندرج در متون مقدس سانسکریت بازتاب‌دهنده نگرانی عمیق تمدن هند در این خصوص است. در کتب مقدس ودایی^{۳۶} و نیز سایر کتاب‌های کهن هندی، در باب مدیریت منابع آب با پایش وضعیت میزان سطح آب و آگاهی و مشارکت عمومی از طریق ارتباط و آموزش، سخن به میان آمده است. این آموزه‌ها به قدری در عرف و فرهنگ روزمره جامعه هندی نفوذ داشته است که حاکمان وقت، برهم‌زندگان چرخه طبیعی آب و جانداران وابسته به آن همچون درختان را در زمره بزهکاران قلمداد نمودند که مستوجب مجازات خواهند بود^{۳۷}. از این رو، در سنت هندی می‌توان تجربه گذار از آموزه‌های اخلاقی محیط زیست به قانون‌گذاری را به خوبی مشاهده کرد.

ارتقای آموزه‌های اخلاقی مرتبط با آب‌وهوا به قواعد حقوقی در روم باستان تبلور یافت. از دوره میانه و اواخر جمهوری روم که در آن به تدریج شهرنشینی آغاز گردید، رومی‌ها با مشکلات مختلف تخریب محیط زیست منبعت از افزایش شدید جمعیت، تغییر روش تولید و شهرنشینی روبه‌رو شدند. البته عمده دلیل تخریب محیط زیست از سوی تمدن روم را نمی‌توان تنها در شهرنشینی جستجو نمود، بلکه رومی‌ها با جایگزین نمودن خردگرایی به جای تقدس طبیعت، اسباب بهره‌برداری‌های آسیب‌زننده به منابع طبیعی را فراهم آوردند^{۳۸}. آوردند^{۳۸}. در پاسخ به این تغییرات، رومی‌ها در درجه نخست واکنش مذهبی و اخلاقی را مد

34. Thales of Miletus

35. Jonathan Barnes, *The Pre-Socratic Philosophers*, (London: Routledge and Kegan Paul, 1984).

36. Vedic scriptures

وداها متون دینی هستند که آیین دین هندو را معرفی می‌نمایند.

37. Jsr Prasad, "Concepts of Environment and Nature in Ancient India", *Monthly Newsletter of the EU-India Project E-Qual*, 2(2015), pp. 4-8.

38. A. Dan Tarlock, "History of Environmental Law", *Environmental Laws and Their Enforcement*, (2009), p. 46.

نظر قرار دادند که به تدریج به تدوین قوانین گسترش پیدا نمود^{۳۹}. جرم‌انگاری و تدوین سازوکار شکایت از افراد آلوده‌کننده آب‌های روان و انتشاردهندگان دودهای غلیظ و نیز منع قانونی سوزاندن اجساد در اماکن مسکونی و شهری و موظف بودن مالکان زمین به تمیز کردن فئات‌های شهری از جمله قوانین مدون روم در خصوص صیانت از پاکی آب‌وهوا بوده است^{۴۰}. قانون‌گذاران روم باستان به قدری در خصوص قوانین مرتبط با آب‌وهوا و ضمانت اجرای آن پیش رفتند که حتی کنسورهایی^{۴۱} (کلانتران رومی) در مقام ناظران حُسن اجرای قوانین به این کار گماشته شدند. در قرون وسطا، متأثر از سنت فکری الهیات مسیحی و آرای متکلمان مسیحی، همچون سنت توماس آکویناس^{۴۲} نگاه خصمانه به عناصر غیرجاندار طبیعی تعدیل یافت و طبیعت به عنوان منزلگاه تحقق آفرینش مورد احترام قرار گرفت^{۴۳}.

هم‌زمان با سپری شدن قرون وسطا در اروپا، جهان اسلام در اوج قدرت و شکوه خود، بن‌مایه‌های اصیلی را از احکام صریح در خصوص پاسداشت آب‌وهوا در سنت نظری و عملی خود به بشریت ارزانی داشت. در قرآن کریم نیز از آب و باد به‌عنوان عناصر حیاتی زیست‌بوم انسان‌ها در آیات محکم و صریح الهی نام برده شده و از این رو به‌عنوان جلوه‌گاه پروردگار مورد احترام قرار گرفته است. در آیه ۱۶۴ سوره بقره: «وَمَا أَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مِنْ مَاءٍ فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ وَتَصْرِيفِ الرِّيَّاحِ وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ لآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ»، «و بارانی که خدا از بالا فرو فرستاد تا به آن آب، زمین را بعد از مردن زنده کرد و سبز و خرم گردانید و در پراکندن انواع حیوانات در زمین و گردانیدن بادها (به هر طرف) و در خلقت ابر که میان زمین و آسمان مسخر است، در همه این امور ادله‌ای واضح برای عاقلان است»، از آب به‌عنوان برهانی برای تدبیر در آفرینش نام برده شده است. آیات قرآن و سیره معصومین در کنار براهین عقلی و اجماع فقها، مجموعه

39. Leioei Fei, "On Environmental Law of Ancient Rome: The Idea, Facilities and Legal System", *Journal of Henan University of Economics and Law*, (2017).

40. Pál Sárý, "The Legal Protection of Environment in Ancient Rome", *Journal of Agricultural and Environmental Law*, 15 (2020).

41. Censor

42. Thomas Aquinas.ST

۴۳. ایمان قلندریان؛ علی‌اکبر تقوایی؛ مریم کامیار، «مطالعه‌ی تطبیقی رابطه‌ی انسان و محیط‌زیست در تفکر توسعه‌ی پایدار و تفکر اسلامی» پژوهش‌های معماری اسلامی، ش ۱ (۱۳۹۵)، صص ۶۲-۷۸.

احکامی را در جهان اسلام شکل داده‌اند که می‌توان از آن به‌عنوان احکام فقهی محیط زیست نام برد. قواعد عامی همچون حرمت فساد در زمین (اعراف: ۵۶؛ بقره: ۶۰، ۷۴ و ۸۵؛ اعراف: ۸۵؛ هود: ۲۵؛ رعد: ۱۵۱، ۱۵۲ و ۱۸۳؛ شعراء: ۷۷ و ۸۳؛ قصص: ۳۶؛ عنکبوت: ۲۸ و سوره ص)، وجوب حفظ توازن در طبیعت (طلاق: ۳؛ حجر: ۱۹ و ۲۱)، قاعده لاضرر (بقره: ۲۳۱، ۲۳۳ و ۲۸۲؛ طلاق: ۶؛ نساء: ۱۲؛ توبه: ۱۰۷)، قاعده عدالت (نساء: ۵۸)، قاعده اتلاف (بقره: ۱۹۴)، قاعده من له الغنم (مسئولیت مدنی شخص منتفع)^{۴۴} و قاعده نسبت میان حق و تکلیف در کنار قواعد خاصی همچون حق حیات و حفظ نسل موجودات زنده (هود: ۴۰؛ مائده: ۳۲)، بهداشت محیطی حیوان، نهی آزار حیوانات (همچون عدم خشونت در هنگام تماس با حیوانات: امام علی(ع): «فَلَا تَدْخُلْ عَلَيْهَا دُخُولَ مُتَسَلِّطٍ عَلَيْهِ وَلَا عَنيفٍ بِهِ»، حفاظت از حیات گیاهان (نازعات: ۳۰ تا ۳۳؛ آل عمران: ۱۰۸)، نهی آلوده کردن آبها (برای نمونه، حدیث امام علی(ع): «إِنَّهُ نَهَى أَنْ يَبُولَ الرَّجُلُ فِي الْمَاءِ الْجَارِي إِلَّا مِنْ ضَرُورَةٍ»، نهی آلوده کردن زمین (اعراف: ۵۶) و کیفیت هوا (دخان: ۱۰؛ انبیاء: ۳۲)، جملگی ساختمان نظری مناسبات یک مسلمان با محیط زیست پیرامونی خود را شکل داده است (شکل زیر):

مؤلفه‌های فقهی گفتمان حفاظت از محیط زیست در اسلام

۴۴. سیدعلی علوی قزوینی و سید ذبیح‌اله مسعودیان‌زاده، «قاعده من له الغنم فعلیه الغرم»، پژوهشنامه اندیشه‌های حقوقی، ش ۴ (۱۳۹۳)، صص ۷۵-۹۱.

هرچند اکثریت قوانین مدون شده در این باره تا سده‌های میانه از زاویه رعایت حقوق شهروندان، در چارچوب حقوق مدنی بین‌فردی مطرح بوده، اما نمی‌توان از نظر دور داشت که انباشت سنت وضع قوانین در این خصوص، پایه‌های نظام عرفی وضع قواعد را در سطح بین‌المللی ایجاد کرده است. اصول حقوقی همچون عدالت آب‌وهوایی، مسئولیت همگانی، اصل جبران خسارت، اصل حسن نیت و قاعده انصاف که جملگی زیرساخت‌های حقوقی معاهدات بین‌المللی مرتبط با تغییرات آب‌وهوایی را بنا نهاده‌اند، در عمل ریشه در سنت اخلاقی و عرفی ملهم از آموزه‌های دینی دارند.

یکی از بارزترین نمونه‌های سنت دینی و اخلاقی تأثیرگذار بر روند تدوین رژیم حقوقی تغییرات آب‌وهوایی، گنجاندن مفهوم «عدالت آب‌وهوایی» در موافقت‌نامه‌ها است. مفهوم عدالت که از حیث مضمون و محتوا به‌طور غیرقابل انکاری متأثر از سنت‌های دینی ادیان بزرگ است در یک دهه اخیر مورد ارجاعات بسیاری قرار گرفته است، تاجایی که هم‌اکنون یک جنبش عدالت‌خواه از فعالان مرتبط با مذاکرات آب‌وهوایی شکل گرفته است.^{۴۵} اتکا بر مفهوم عدالت آب‌وهوایی در مذاکرات ارتباط تنگاتنگی با تمرکز بر موضوعات اساسی همچون سازگاری، امور مالی، حقوق بشر و ضرر و زیان یافته است. البته همه سنت‌های دینی تأکید یکسانی بر عدالت ندارند، عدالت نزد یهودیان، مسیحیان و مسلمانان معنای نزدیک‌تری به یکدیگر دارد و با مفهوم بودایی و هندویی عدالت، که بیشتر معنای هماهنگی از آن دریافت می‌شود، متفاوت است.^{۴۶} با وجود این، تمرکز بر مفهوم عدالت مورد تأکید همه ادیان بوده و در مذاکرات مورد بحث قرار گرفته است.

انعکاس این تلاش‌ها را می‌توان در متن سند نهایی موافقت‌نامه آب‌وهوایی پاریس به وضوح مشاهده نمود. در کنوانسیون چارچوب ملل متحد در سال ۱۹۹۲ به مفهوم «مبنای تساوی»^{۴۷} در اولین بند ماده ۳؛ «سهیم شدن منصفانه»^{۴۸} در بخش الف، بند ۲ ماده ۴؛ و «نمایندگی یکسان و معادل»^{۴۹} در بند ۲ ماده ۱۱ اشاره شده است. در پروتکل ۱۹۹۷ کیوتو

45. Barbara Adams & Gretchen Luchsinger, *Climate Justice for a Changing Planet: a Primer for Policy Makers and NGOs*, (Geneva: UN Non-Governmental Liaison Service, 2009), p. 23.

46. Katharina Glaab, "A Climate for Justice? Faith-Based Advocacy on Climate Change at the United Nations", *Globalizations*, (2017), p. 7.

47. Basis of Equity

48. Equitable Contributions

49. Equitable and Balanced Representation

به این دست از عبارات اشاره‌ای نشده، با این حال در موافقت‌نامه پاریس مشاهده می‌شود که دو برابر بیشتر از متن کنوانسیون چارچوب بر مفهوم تساوی تأکید شده است. اشاره‌هایی به «اصل انصاف»^{۵۰} در پاراگراف ۳ مقدمه؛ «دسترسی منصفانه به توسعه پایدار»^{۵۱} در پاراگراف ۸ مقدمه؛ «برابری بین نسلی»^{۵۲} در پاراگراف ۱۱ مقدمه؛ «برابری» در بند ۲ ماده ۲؛ «مبنای برابری» در بند ۱ ماده ۴؛ و به «در پرتوی برابری»^{۵۳} در بند ۱ ماده ۱۴، از پررنگ‌تر شدن مضامین مرتبط با قواعد منصفانه در توسعه رژیم حقوقی تغییرات آب‌وهوایی حکایت دارد. مهم‌تر آنکه در کنار تمامی این ارجاعات، برای نخستین بار در یک موافقت‌نامه بین‌المللی آب‌وهوایی، مفهوم «عدالت آب‌وهوایی» در پاراگراف ۴ مقدمه مورد انشای تدوین‌کنندگان موافقت‌نامه قرار گرفته است.

ارتباط میان دین و حقوق بین‌الملل در عصر جدید در بستر نوین دیگری تبلور یافته و به شیوه نوینی ظاهر شده است. در خلال مذاکرات توسعه حقوق بین‌الملل تغییرات آب‌وهوایی، گروه‌های دینی در قالب سازمان‌های مردم‌نهاد به ایجاد شبکه‌ای از ارتباطات درون‌گروهی مبادرت می‌ورزند و به نمایندگی از جریان مؤمنان در مذاکرات نقش‌آفرینی می‌کنند. در بخش بعدی به سازوکار ارتباطی و ماهیت تأثیرگذاری این موجودیت‌ها پرداخته شده است.

۲. تعامل گروه‌های دینی در فرایند مذاکرات رژیم حقوقی تغییرات آب و هوایی

با توجه به اینکه حدود ۸۰ درصد از جمعیت جهان به یک دین پایبند هستند، پتانسیل بسیار زیادی برای سازمان‌های غیردولتی دینی وجود دارد که نه تنها به‌عنوان یک محرک رفتار پایدار در سطح فردی، بلکه در سطح مدیریت جهانی راجع به مسائل زیست‌محیطی کنش‌گری نمایند^{۵۴}. جامعه مدنی، از جمله سازمان‌های دینی غیردولتی، از آغاز در مذاکرات سازمان ملل متحد در خصوص تأسیس رژیم حقوقی تغییرات آب‌وهوایی شرکت داشت. از

50. Principle of Equity

51. Equitable Access to Sustainable Development

52. Intergenerational Equity

53. in the Light of Equity

54. Gardner Gary, "Engaging Religion in the Quest for a Sustainable World", In G. Gardner, C. Bright, & L. Starke eds, *State of the World, 2003: A Worldwatch Institute Report on Progress Toward a Sustainable Society* (London: W.W. Norton & Company, 2003).

نخستین کنفرانس بزرگ بین‌المللی در استکهلم در سال ۱۹۷۲، مشارکت سازمان‌های غیردولتی با تشویق سازمان ملل متحد به تدریج افزایش یافته است. در کنفرانس ریو در سال ۱۹۹۲، بیش از ۱۴۰۰ سازمان جامعه مدنی ثبت‌شده شرکت کرده بود.^{۵۵} از آنجایی که برخی از این سازمان‌ها علائق خاصی را دنبال می‌کردند، ذیل «حوزه‌های موضوعی»^{۵۶} گرد هم آمدند تا بتوانند در جلسات عمومی از طرف سازمان‌های مربوطه گفتگو نمایند. در حال حاضر ۹ حوزه موضوعی^{۵۷} در کنوانسیون چارچوب وجود دارد که گروه‌های مختلفی همچون زنان، جوانان، مردم بومی، اتحادیه‌های کارگری و تجارت را نمایندگی می‌کنند.^{۵۸}

گروه‌های مذهبی در فعالیتهای کنوانسیون صرفاً به‌عنوان بخشی از جامعه گسترده مدنی در مباحث شرکت می‌کنند، ولی حوزه موضوعی ویژه خود را ندارند (در زمره حوزه‌های موضوعی نه‌گانه پیش‌گفته قرار ندارند)؛ با وجود این، کنش‌گران مذهبی همچون سایر بازیگران جامعه مدنی در گفتگوهای آب‌وهوایی، خارج از حوزه‌های تعریف‌شده فوق فرصت مشارکت دارند. البته به دلیل ماهیت خاص سازمان‌های مذهبی نمی‌توان معیار کمی صحیحی از تعداد آنان ارائه نمود، زیرا برخی از این سازمان‌ها از گروه‌های مختلفی تشکیل شده‌اند؛ برای مثال، شورای جهانی کلیساها^{۵۹} بیان می‌دارد که بیش از ۵۰۰ میلیون نفر را که متعلق به تقریباً ۳۵۰ کلیسای عضو در بیش از ۱۰۰ کشور جهان هستند، نمایندگی می‌کند.^{۶۰} اکثر سازمان‌های غیردولتی مرتبط با کنوانسیون چارچوب، مسیحی و از کشورهای شمال هستند؛ با این حال، به‌مرور شاهد روند پیوسته روبه رشد تعداد شرکت‌کنندگان با

55. Miquel Muñoz Cabré, "Issue-Linkages to Climate Change Measured Through NGO Participation in the UNFCCC", *Global Environmental Politics*, (3)11, (2011).

56. Constituencies

معادل فارسی این واژه حوزه‌های انتخابیه است که در اینجا به حوزه‌های موضوعی معناگزینی شده است و در واقع به حوزه‌های متفک‌شده در زمینه مسائل گروه‌های ذی‌نفع در خصوص تغییرات آب‌وهوایی اشاره دارد.

۵۷. این ۹ حوزه عبارت‌اند از: ۱. سازمان‌های غیردولتی تجاری و صنعتی؛ ۲. سازمان‌های غیردولتی زیست‌محیطی؛ ۳. کشاورزان؛ ۴. سازمان‌های مردم بومی؛ ۵. دولت‌های محلی و مقامات شهری؛ ۶. سازمان‌های غیردولتی تحقیقاتی و مستقل؛ ۷. سازمان‌های غیردولتی اتحادیه‌های کارگری؛ ۸. زنان و جنسیت؛ و ۹. سازمان‌های غیردولتی جوانان.

58. Jennifer Hadden, *Networks in Contention: The Divisive Politics of Climate Change*, (New York: Cambridge University Press, 2015), pp. 17-21.

59. The World Council of Churches (WCC)

60. World Council of Churches, (2017, April 4). Frequently Asked Questions, WCC Website, Retrieved From: [www.oikoumene.org/en/about-us/faq#how-many-member-churches-does-the-wcc-have now](http://www.oikoumene.org/en/about-us/faq#how-many-member-churches-does-the-wcc-have-now).

پیشینه‌های غیرمسیحی و از کشورهای جنوب هستیم^{۶۱}. برای مثال، در آستانه نشست بیست‌ویکم متعاهدین به کنوانسیون چارچوب در پاریس، تعدادی از گروه‌های اسلامی گرد هم آمدند و کنفرانسی را سازماندهی و «اعلامیه اسلامی در خصوص تغییرات آب‌وهوایی جهانی» را صادر نمودند^{۶۲}.

علی‌رغم تفاوت‌ها در شکل سازمانی و نمایندگی مذهبی، سازمان‌های غیردولتی از همه فرقه‌ها اخیراً همکاری نزدیک‌تری را در زمینه مدیریت تغییرات آب‌وهوایی جهانی آغاز کرده‌اند. گروه‌های یادشده در کمیته ارتباط بین ادیان^{۶۳} جهت نمایندگی از گروه‌های ایمانی در خصوص تغییرات آب‌وهوایی گرد هم آمده‌اند. این کمیته در اجلاس نوزدهم متعاهدین در ورشو، به دنبال درخواست از دبیرخانه کنوانسیون چارچوب سازمان ملل متحد تشکیل شد. همچنین بسیاری از سازمان‌های دینی در سایر شبکه‌های جامعه مدنی مانند شبکه اقدام آب‌وهوا^{۶۴} فعال هستند و با گروه‌های مرتبط با حقوق بشر، محیط زیست، جوانان و جوامع بومی کار می‌کنند که در بیشتر موارد، این همکاری‌ها به سازماندهی مؤثرتر و کارآمد انجامیده است^{۶۵}.

در حوزه هنجاری، سازمان‌های مذهبی بر جنبه‌های اخلاقی مدیریت حقوقی تغییرات آب‌وهوایی تأکید دارند. بررسی مطالب و بیانیه‌های سازمان‌های مذهبی، یک سبک زبانی خاص را نشان می‌دهد که برخلاف لحن فنی و علمی بیشتر سازمان‌های غیردولتی سکولار، زبان کنش‌گران دینی به‌طور چشمگیری به سمت اخلاق گرایش دارد. این نهادها اگرچه از بحث در مورد اقدامات فنی و ملموس اجتناب نمی‌کنند، اما بر نقش ارزش‌ها، اصول اخلاقی و ابعاد غیرمادی «زندگی خوب» تأکید می‌کنند. بنابراین، رویکرد اکثر سازمان‌های غیردولتی دینی فراتر از خطوط سه‌گانه توسعه پایدار یعنی اقتصادی، زیست‌محیطی و اجتماع است و

61. Katharina Glaab; Doris Fuchs & Johannes Friederich, "Religious NGOs at the UNFCCC: A Specific Contribution to Global Climate Politics?" In *Religious NGOs at the United Nations*, (Routledge, 2018), p. 102.

62. International Islamic Climate Change Symposium, Islamic Declaration on Global Climate, (2015).

63. Interfaith Liaison Committee

64. Climate Action Network (CAN)

65. Katharina Glaab, *op.cit.*, p. 7.

کل‌نگرتر به ابعاد اخلاقی و معنوی اهمیت می‌دهند. روابط انسان و محیط زیست، موضوع اصلی بیانیه‌های سازمان‌های غیردولتی دینی در کنفرانس‌های تغییرات آب‌وهوایی سازمان ملل است، همان‌طور که تغییرات آب‌وهوا نیز بر آسیب‌پذیرترین قشرها تأثیرگذار است. به لطف تمرکز ویژه آنها بر توسعه انسانی، سازمان‌های غیردولتی دینی برای اشاره به محدودیت‌های اخلاقی سیستم اقتصادی فعلی در موقعیت خوبی قرار دارند. با این حال، وقتی صحبت از «اقتصادهای سبز» می‌شود، تفاوت‌های موضعی در میان بازیگران مذهبی قابل مشاهده است. برخی از سازمان‌های غیردولتی دینی صرفاً این مفهوم را به‌عنوان تمرکز بسیار محدود بر رونق اقتصادی مورد انتقاد قرار می‌دهند، درحالی که برخی دیگر خود، پارادایم رشد را به چالش می‌کشند و از کاهش مصرف فردی و مراقبت بیشتر در استفاده از منابع حمایت می‌کنند و خواهان تغییر تمرکز از مسائل اقتصادی به مردم هستند. اقداماتی که سازمان‌های غیردولتی مختلف به‌عنوان ابزاری برای دستیابی به اهداف خود پیشنهاد می‌کنند نیز متفاوت است. برخی خواستار بازنگری در شیوه‌های اقتصادی هستند تا به‌جای رشد اقتصادی به نیازهای انسانی معطوف شود؛ بنابراین، تغییر اساسی هنجارهای اقتصادی فعلی را ترویج می‌کنند، اما سایرین به دنبال اصلاح وضعیت موجود هستند و برای مثال، تمرکز بر عدالت را در سیستم تجارت جهانی و مسئله مالیات، هدف خود قرار داده‌اند.

نقطه مرکزی فعالیت سازمان‌های دینی درگیر مذاکرات آب‌وهوایی، موضوع «عدالت» است. از دیدگاه سازمان‌های غیردولتی دینی، از آنجایی که همه انسان‌ها برابر هستند، در نتیجه از حقوق و استحقاق یکسانی برخوردارند و عدالت باید در قبال آسیب‌پذیرترین افراد و نسل‌هایی که بعد از ما خواهند آمد شکل بگیرد:

«ما از ثروتمندان می‌خواهیم که از فقرا و افراد آسیب‌پذیر در همه‌جا، به‌ویژه در کشورهای کمتر توسعه‌یافته، کشورهای جزیره‌ای کوچک و کشورهای جنوب صحرائی آفریقا به‌طور قابل‌توجهی حمایت کنند»^{۶۶}.

این موضع با اکثر استدلال‌های ارائه‌شده از سوی هیئت‌ها و سازمان‌های غیردولتی

66. Interfaith Summit of Climate Change, *Climate, Faith and Hope: Faith Traditions Together for a Common Future*, (2014) Retrieved From: <http://interfaithclimate.org/the-statement>.

سکولار کاملاً در تضاد است که عدالت را موضوعی قلمداد می‌کنند که عمدتاً به دولت‌ها و برابری بین دولت‌ها مربوط می‌شود. تأکید ویژه بر عدالت آب‌وهوایی در مورد شورای جهانی کلیساها و برنامه تغییر سازمان ملل متحد به‌خوبی قابل رصد است. این شورا از زمان پیوستن رسمی به سازمان ملل متحد در سیاست جهانی آب‌وهوا درگیر بوده است و حتی قبل از آن نیز با مسائل توسعه پایدار مواجه بود.^{۶۷} شورای یادشده در سال ۲۰۰۶، علی‌رغم محدودیت‌های مالی، مبالغ قابل‌توجهی را صرف تقویت مشارکت خود در مسائل زیست‌محیطی نمود و مسیر صرف منابع را از برنامه‌های دیگر در پاسخ به افزایش مشغله اعضای خود به سمت عدالت آب‌وهوایی تغییر داد. به دلیل تاریخچه و وسعت کمی اعضا، این شورا نقش برجسته و تأثیرگذاری را بر مذاکرات آب‌وهوایی ایفا می‌کند. مواضع هنجاری این شورا در مورد تغییرات اقلیمی در طول سال‌ها تفاوت چندانی نداشته است. به‌طور کلی، شورا بر این واقعیت تأکید دارد که تغییرات آب‌وهوایی صرفاً یک موضوع علمی نبوده، بلکه دارای ابعاد اخلاقی است؛ لذا علاوه بر کاهش انتشار گازهای گلخانه‌ای و توافق‌نامه‌های الزام‌آور بلندپروازانه، نیازمند تغییر در سبک زندگی و افزایش توجه به عدالت آب‌وهوایی خواهیم بود. این شورا سبک زندگی پرمصرف کشورهای ثروتمند را عامل تغییر اقلیم و کشورهای فقیر جنوب را قربانیان اصلی آن معرفی می‌کند. همچنین، این نهاد از عدم توازن قدرت بین این دو گروه به دولت‌ها انتقاد کرده، ادعا دارد که زیاده‌روی‌های اقلیمی کشورهای متخلف را لاپوشانی نموده، بر پیوندهای قوی خود با آنهایی که از تغییرات آب‌وهوایی آسیب‌پذیرتر و متأثرترند، تأکید می‌کند. در مذاکرات اولیه آب‌وهوایی، مفهوم سازگاری^{۶۸} (اقداماتی که برای مقابله با تغییرات آب‌وهوایی واقعی طراحی شده‌اند) برجسته نبود و سازمان‌های دینی، تنها بر کاهش انتشارات (اقدامات طراحی‌شده برای جلوگیری از تغییرات آب‌وهوایی) تمرکز نمودند. در واقع این نهادها، سازگاری را نوعی تسلیم قلمداد می‌کردند که به‌معنای بی‌اثر بودن سیاست کاهش انتشار است و می‌بایستی کنار گذاشته شود.^{۶۹} لکن از سال ۲۰۰۱ این مواضع تعدیل شد و نیاز به سازگاری به‌عنوان بخشی از

67. World Council of Churches, (2005) *Climate Change*, Retrived From: www.oikoumene.org/en/folder/documentspdf/Climate_Change_Brochure_2005.pdf

68. Adaptation

69. *Ibid*, pp. 26-27.

سیاست‌های کاهش خطرهای تغییرات آب‌وهوایی مورد توجه قرار گرفت.

در حال حاضر، گرایش به وارد کردن دین در جریان مذاکرات آب‌وهوایی بیش از گذشته مورد توجه مذاکره‌کنندگان سنتی قرار گرفته است. شاید این موضوع به این سبب است که علم هرگز برای حل مشکلاتی که ریشه فرهنگی دارند کافی نیست. علم نه تنها از طریق وعده دانش قطعی و قابل اعتماد، بلکه از طریق تلاش برای جان بخشیدن به جنبش‌های اجتماعی نتوانسته است مسیر عملی را در جهان برای حل منازعات سیاسی و تنوع فرهنگی ترسیم کند. رئیس سابق مجمع بین‌دولتی تغییرات اقلیمی^{۷۰}، در نوامبر ۲۰۱۴ در پنجمین گزارش ارزیابی مجمع، این ادعای اشتباه را ایراد نمود که «تمام چیزی که ما به آن نیاز داریم اراده برای تغییر است و اعتقاد راسخ داریم که درک علمی از تغییرات آب‌وهوایی انگیزه این اراده خواهد بود»، اما صرف درک علمی از تغییرات آب‌وهوا «اراده تغییر» را در همه سطوح فراهم نیاورد^{۷۱}. گروه‌های مذهبی در جامعه مدنی نه تنها تلاش دارند که در جهت‌گیری اخلاقی وضع قوانین آب‌وهوایی تأثیرگذار باشند، بلکه دارای ظرفیت متأثر ساختن جوامع هدف خود از حیث پایبندی به هنجارهای حقوقی منطبق با باور دین‌مداران نیز هستند. چنانچه بپذیریم که «اصل الزام و التزام به مفاد یک عقد، از اصول اولیه حقوق قراردادهاست که مبنای آن، آمیزه‌ای از اصل حاکمیت اراده و قواعد اخلاقی و الزامات اجتماعی است»^{۷۲}، اثرگذاری باورهای دینی در التزام عملی متعهدین به موافقت‌نامه‌ها چه در سطح فردی و چه اجتماعی (در این‌جا ملی) قابل توجه خواهد بود. در بخش بعدی به عاملیت عناصر رهبران مذاهب در توجه ویژه مؤمنان به مسئله تغییرات آب‌وهوایی و همراهی با سازوکارهای حقوقی مرتبط با آن پرداخته شده است.

۳. رهبران مذهبی و رژیم حقوقی تغییرات آب‌وهوایی

کافی نبودن عنصر آگاهی‌های علمی درباره تأثیرات مخرب تغییرات آب‌وهوایی در جلب اراده عمومی برای پایبندی و التزام به رژیم حقوقی آب‌وهوایی، به تدریج توجه‌ها را

70. The Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC)

71. Mike Hulme, "Climate Change and the Significance of Religion", *Economic & Political Weekly*, 15(28), (2017), p. 17.

72. الفت نعمت‌الله، «تأملی در مبانی و مفاد الزام و التزام در قراردادها»، *فقه و حقوق*، ش ۱۲ (۱۳۸۶)، ص ۱۱۷.

بیش‌ازپیش به‌سوی ظرفیت‌های مغفول‌ماندهٔ دیگر جلب نمود. یکی از حوزه‌های مؤثر اراده‌بخش در این خصوص، نقش رهبران دینی به‌عنوان نیروهای مرجع و پیش‌ران جامعه است. یک‌سال پیش از کنفرانس متعهدین به کنوانسیون چارچوب در پاریس، کریستینا فیگرس^{۷۳}، دبیر اجرایی کنوانسیون چارچوب سازمان ملل متحد در مورد تغییرات آب‌وهوا، در مقاله‌ای در مجلهٔ گاردین به‌صراحت اشاره نمود که «نجات زمین و مردم آن از تغییرات خطرناک آب‌وهوایی مسئله‌ای اقتصادی، اجتماعی، زیست‌محیطی و البته اخلاقی است که با هستهٔ مرکزی بسیاری از مذاهب بزرگ جهان مرتبط است»^{۷۴}. وی با خطاب قرار دادن رهبران مذهبی جهان تأکید نمود که «زمان آن فرا رسیده تا گروه‌ها و نهادهای مذهبی صدای خود را بیابند و قطب‌نمای اخلاقی خود را بر روی یکی از مسائل بزرگ بشردوستانهٔ (تغییرات آب‌وهوایی) زمان ما قرار دهند»^{۷۵}.

در آستانهٔ کنفرانس کلیدی تغییرات آب‌وهوا در پاریس، پاپ فرانسیس^{۷۶}، با انتشار دومین بخشنامهٔ^{۷۷} خود تحت عنوان «در مورد مراقبت از خانهٔ مشترک ما» بر موضوع توسعهٔ پایدار تمرکز کرد و تغییرات آب‌وهوایی را به‌عنوان یک چالش اخلاقی معرفی نمود^{۷۸}. علاوه بر این، تماس تلفنی پاپ فرانسیس با رئیس‌جمهور نیکاراگوئه، دانیل اورتگا، در جریان کنفرانس پاریس تأثیر زیادی بر تغییر نگرش این کشور داشته است. تا آخرین لحظه، نیکاراگوئه اساساً با تصویب توافقنامهٔ پاریس مخالف بود و این‌گونه استدلال می‌نمود که توافق یادشده به افزایش سه درجه‌ای دما منجر خواهد شد. این اعتراض می‌توانست کل موافقت‌نامه را مختل کند. اورتگا که از سوی جمعیتی عمدتاً کاتولیک به سمت ریاست‌جمهوری انتخاب شده بود، پس از مکالمهٔ تلفنی با پاپ، موضع خود را تغییر داد و به

73. Karen Christiana Figueres Olsen

74. Christiana Figueres, (2014, May 7), "Faith Leaders Need to Find Their Voice on Climate Change", *the Guardian*, Retrived From: <https://www.theguardian.com/environment/2014/may/07/faith-leaders-voice-climate-change>

75. *Ibid.*

76. Pope Francis, Original Name Jorge Mario Bergoglio

77. Laudato Si

78. Franciscus, (2021 May.24), "Laudato Si' Francis", *Vatican*, Retrived From:

https://www.vatican.va/content/francesco/en/encyclicals/documents/papa-francesco_20150524_ enciclica-laudato-si.html

مذاکره‌کننده اصلی خود دستور داد که اعتراض به توافق را کنار بگذارد.^{۷۹} شورای عمومی کلیسای انگلستان^{۸۰} نیز در آستانه برگزاری نشست پاریس از رهبران جهان خواست تا در خصوص ترسیم یک نقشه راه بلندمدت به سوی آینده‌ای با حجم کربن پایین به توافق برسند.^{۸۱} نکته قابل توجه راجع به شورای عمومی کلیسای انگلستان این است که بر اساس تصمیم متخذه در این شورا در سال ۲۰۱۵، مقرر شد که بازوی سرمایه‌گذار آن با حمایت از اقدام فوری جهت کاهش مصرف سوخت‌های فسیلی، در حدود ۱۲ میلیون پوند سرمایه‌گذاری خود را از حوزه‌های به‌شدت آلاینده خارج سازد.^{۸۲} در همین راستا، سخنگوی «اقدام مسیحی در خصوص آب‌وهوا»^{۸۳} که انجمنی غیردولتی از مؤمنان مسیحی است، اعلام نمود ما در تعقیب عدالت دلسرد نشده‌ایم و اگر کلیسا می‌خواهد که پیش از مذاکرات آب‌وهوا در پاریس در دسامبر، رهبری واقعی خود را نشان دهد، باید از حمایت تمامی شرکت‌های مرتبط با استفاده از سوخت فسیلی صرف‌نظر کند.^{۸۴}

رهبران هندو نیز در آستانه نشست پاریس با انتشار بیانیه‌ای خواهان انجام اقدامات قوی و معنادار در سطح بین‌المللی و ملی جهت کاهش و جلوگیری از تغییرات آب‌وهوا شدند و تأکید نمودند که چنین اقدامی می‌بایست از نظر علمی معتبر و از حیث تاریخی منصفانه باشد. در این بیانیه آمده است که ما نمی‌توانیم تنها به دولت‌ها برای اقدام تکیه کنیم و هریک از ما با تغییر رفتار درونی و بیرونی خود نقشی در کاهش آلودگی آب‌وهوا خواهیم داشت. رهبران هندو برای توجه دادن قواعد حقوقی و مدیریت مرتبط با تغییرات آب‌وهوایی به قدرت التزام مؤمنانه، به نقلی از مهاتما گاندی^{۸۵} استناد کردند که بیان می‌دارد: «اگر

79. Katharina Glaab; Doris, Fuchs; Johannes, Friederich, *op.cit.*, p. 47.

80. General Synod of the Church of England

81. Adam Becket; Madeleine Davies & Hattie Williams, (2015, July 13). "Synod Urges Investors to act on Climate Change", Retrived From: Churchtimes: https://www-churchtimes-co-uk.translate.goog/articles/2015/10-july/news/uk/synod-urges-investors-to-act-on-climate-change?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=fa&_x_tr_hl=en-US&_x_tr_pto=op,wapp

82. Madeleine, Davies, (2015, May 1), *C of E Investors Seek to Dethrone 'old King Coal'*, Churchtimes, Retrived From: https://www-churchtimes-co-uk.translate.goog/articles/2015/1-may/news/uk/c-of-e-investors-seek-to-dethrone-old-king-coal?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=fa&_x_tr_hl=en-US&_x_tr_pto=op,wapp

83. Christian Climate Action (CCA)

84. *Ibid.*

85. Mahatma Gandhi

بتوانیم خودمان را تغییر دهیم، گرایش‌ها در جهان نیز تغییر می‌کند. همان‌طور که یک انسان ماهیت خود را تغییر می‌دهد، نگرش جهان نیز نسبت به او تغییر می‌کند. ما نباید منتظر بمانیم تا ببینیم دیگران چه می‌کنند»^{۸۶}.

قریب به یک ماه مانده به کنفرانس متعهدین در پاریس، بیانیهٔ اجتماع جهانی بودایی‌ها در خصوص تغییرات آب‌وهوایی^{۸۷} به امضای رهبران آن، از جمله دالایی لاما^{۸۸}، منتشر گردید. در این بیانیه با طرح این موضوع که همهٔ چیزها در جهان به هم مرتبط هستند، خواستار حذف تدریجی سوخت‌های فسیلی و حرکت به سمت انرژی‌های صفرصد تجدیدپذیر و پاک شده است^{۸۹}. نکتهٔ بسیار مهم در این بیانیه، حمایت از موج تحرکات سایر ادیان در این خصوص است و به‌صراحت از بیانیه‌های پاپ و نیز اعلامیهٔ اسلامی تغییرات آب‌وهوایی حمایت شده است.

در ۱۱ می ۲۰۱۵، ۲۵۰ نفر از رهبران مذهب یهود در ایالات متحده با امضا و انتشار نامهٔ تهیه‌شده از سوی خاخام‌ها^{۹۰} در مورد بحران آب‌وهوا اعلام داشتند که جامعهٔ یهودی آموزه‌های دانشمندان را می‌پذیرد و خاطرنشان می‌سازد که رفتار مخرب انسان‌ها همچون سوزاندن سوخت‌های فسیلی، زندگی بر روی زمین را به‌خطر می‌اندازد؛ در ادامهٔ این نامه آمده است که بینش تورات رابطهٔ شفاف‌بخش میان زمین و انسان‌ها را اجازه می‌دهد^{۹۱}.

در این باره، رهبران مسلمان در سال ۲۰۱۵ اعلامیهٔ اسلامی تغییرات آب‌وهوایی را صادر کردند. در مقدمهٔ ۸ بندی این اعلامیه آمده است:

86. ARRC, (2015, November 23), "Hindu Declarations on Climate Change", *The Australian Religious Response to Climate Change*, Retrieved from: https://www.rrcc.org.au/hindu_statements

87. Global Buddhist Climate Change Collective

88. Dalai Lama

89. IISD, (2015, November 2), "Buddhist Leaders Call to Scale up Climate Finance", *International Institute for Sustainable Development*, Retrieved from: <http://sdg.iisd.org/news/buddhist-leaders-call-to-scale-up-climate-finance/#:~:text=29%20October%202015%3A%20In%20a,the%20Paris%20Climate%20Change%20Conference.>

90. Rabbinic Letter on the Climate Crisis

91. Attiya Sayyed, (2015, May 12), "Rabbinic Letter on the Climate Crisis Calls for Action", *Earthday*, Retrieved From: <https://www.earthday.org/rabbinic-letter-climate-crisis-calls-action/#:~:text=May%2012%2C%202015&text=Calling%20for%20vigorous%20action%20on,will%20endanger%20life%20on%20earth.>

«... ما انسان‌ها برای خدمت به پروردگار همه موجودات آفریده شدیم تا بیشترین خیری را که می‌توانیم برای همه گونه‌ها، افراد و نسل‌های مخلوقات خدا انجام دهیم... تغییرات اقلیمی در گذشته نیز در ایجاد ذخایر عظیم سوخت‌های فسیلی مؤثر بود که امروزه ما از آن سود می‌بریم. از قضا، استفاده نابخردانه و کوتاه‌بینانه ما از این منابع اکنون منجر به نابودی همان شرایطی شده است که زندگی ما را بر روی زمین ممکن کرده است... سرعت کنونی تغییر آب‌وهوا نمی‌تواند پایدار بماند و تعادل خوب (میزان) زمین ممکن است به‌زودی از بین برود... این نگران‌کننده است که علی‌رغم تمام هشدارها و پیش‌بینی‌ها، جانشین پروتکل کیوتو که باید تا سال ۲۰۱۲ برقرار می‌گردید، به تعویق افتاده است. ضروری است که همه کشورهای، به‌ویژه کشورهای توسعه‌یافته‌تر، تلاش‌های خود را افزایش دهند و رویکرد پیش‌گیرانه مورد نیاز را برای متوقف کردن و در نهایت جبران آسیب‌های وارده اتخاذ نمایند»^{۹۲}.

در قسمت دوم این بیانیه با ابتکار عمل معناداری، بخش تصدیقات گنجانده شده که تمام بندهای آن ملهم از آیات کلام‌الله مجید است. در این بیانیه تصدیق به خالقیت پروردگار، حقانیت خلقت، قدرت پروردگار، تعادل (میزان) در آفرینش زمین، پاکی و نیکی آب‌وهوا، چرخه‌های زیستی، انحراف (فساد) انسان در خصوص زمین و... مکتوب گردیده است. بخش سوم آن نیز به خواست‌های رهبران مسلمان بابت تمهیدات مناسب برای مدیریت تغییرات آب‌وهوایی اشاره دارد. رهبران مسلمان در این بیانیه تأکید کردند که کنفرانس اعضای کنوانسیون چارچوب سازمان ملل متحد در مورد تغییرات آب‌وهوا در پاریس، به نتیجه‌گیری عادلانه و الزام‌آور منجر گردد. اعلامیه اسلامی تغییرات آب‌وهوایی در پایان از همه مسلمانان جهان (اعم از سران دولت‌ها، رهبران سیاسی، جوامع تجاری، هیئت‌های درگیر در کنوانسیون، رهبران مذهبی، علمای جماعات مساجد، اوقاف اسلامی، مربیان و مؤسسات آموزشی، رهبران جامعه، رهبران جامعه مدنی، فعالان سازمان‌های غیردولتی و رسانه‌ها) می‌خواهد تا در راه مقابله با عادات، طرز فکرها و علل ریشه‌ای تغییرات اقلیمی، تخریب محیط زیست و از بین رفتن تنوع زیستی، به تبعیت از حضرت محمد (ص)

پیش قدم شوند.^{۹۳}

به طور کلی سال ۲۰۱۵ را می‌توان به عنوان یک نقطه عطف در گسترش صدای نیروهای مذهبی جهان در مورد تغییرات آب‌وهوا قلمداد نمود. سالی که امضای موافقت‌نامه پاریس با صدور گسترده بیانیه‌های عمومی مذاهب جهانی در مورد تغییرات آب‌وهوایی مقارن شد. تسلیم بیانیه گروهی ۱۵۴ رهبر مذهبی به دبیرخانه کنوانسیون به عنوان نقشه راه مذاکرات، که در آن خواستار اقدامات بلندپروازانه در خصوص تغییرات آب‌وهوا بودند، از نقاط عطف نگاه دین‌مدارانه به مدیریت تغییرات آب‌وهوایی بود. بسامد این موج ایجادشده به صورت قدرتمند ادامه یافت و در اجلاس بعدی متعهدین در گلاسگو در سطح گسترده‌تری دنبال گردید.

۴. اجلاس گلاسگو: اجتماع علم و دین در خدمت رژیم حقوقی تغییرات آب‌وهوایی

به هم پیوستن موضوع دین و رژیم حقوقی تغییرات اقلیمی در آستانه بیست‌وششمین نشست متعهدین در گلاسگو اسکاتلند به طور ملموس‌تری متبلور گردید. درست همانند سال ۲۰۱۵ که در توافقنامه پاریس روی داد. گروه‌های مرجع دینی بسیج شدند تا بر گردهمایی بیست‌وششم متعهدین در گلاسگو تأثیر بگذارند. در ۳ نوامبر ۲۰۲۱، رهبران مذهبی از تمامی فرقه‌های مذهبی برای یک رخداد رسمی در کنفرانس آب‌وهوای گلاسگو با عنوان «صلح با طبیعت: توجه به ندای مردمان بومی» گرد هم آمدند. این رویداد که از سوی ادیان برای صلح، شورای جهانی کلیساها، انجمن انگلیکن و کلیسای اسقفی سازماندهی شده بود و با حمایت برنامه محیط زیست سازمان ملل متحد^{۹۴} همراه شد، در پی برجسته نمودن نقش رهبران تمامی مذاهب در جانبداری از حقوق مردم بومی در جهت دستیابی به اهداف توافقنامه آب‌وهوایی پاریس بود.^{۹۵}

یک ماه پیش از اجلاس گلاسگو، وزیر امور خارجه واتیکان اعلام نمود که سریر

93. *Ibid.*

94. UNEP

95. RFP, (2021, December 3), "Religious Leaders Affirm Commitment at COP26 to Safeguard the Rights of Indigenous Peoples and to Solve the Climate and Deforestation Crisis", *Religions for Peace*, Retrieved From: <https://www.rfp.org/religious-leaders-affirm-commitment-at-cop26-to-safeguard-the-rights-of-indigenous-peoples-and-to-solve-the-climate-and-deforestation-crisis-2>.

مقدس^{۹۶} امیدوار است تا با برگزاری نشست با حضور رهبران مذهبی جهان و رسیدن به موضع مشترکی در مورد محیط زیست، بتواند احتمال رسیدن به «اهداف بلندپروازانه‌تر» را در کنفرانس تغییرات آب‌وهوایی سازمان ملل افزایش دهد. در این رویداد که از سوی واتیکان، بریتانیا و ایتالیا سازماندهی گردید، حدود ۴۰ رهبر مذهبی از ادیان اصلی و نیز دانشمندانی از حدود ۲۰ کشور جهان گرد هم آمدند.^{۹۷} مقرر شد که در این اجلاس رهبران مذهبی، از جمله پاپ فرانسیس، فراخوان مشترکی را امضا کنند و این فراخوان به لوئیجی دی مایو^{۹۸}، وزیر امور خارجه ایتالیا، و نیز آلوک شارما^{۹۹}، رئیس گردهمایی بیست‌وششم متعهدین در گلاسگو، تحویل داده شود.^{۱۰۰} در ۴ اکتبر ۲۰۲۱، گردهمایی بزرگی متشکل از نمایندگان طیف وسیعی از مؤمنان و نیز روحانیون بلندپایه از مذاهب گوناگون مسیحی، مسلمانان اهل سنت، مذهب تشیع، یهودیت، هندوئیسم، سیک، بودیسم، کنفوسیوس، تائوئیسم، زرتشتی و جینیسم برگزار گردید. این اجلاس به دنبال بیانیه مشترک مشابهی تشکیل شد که در ۸ سپتامبر از سوی رهبران کلیسای کاتولیک روم، کلیسای ارتدکس شرقی و انجمن انگلیکن صادر گردید و در آن از مردم خواسته شده بود تا برای رهبران جهان قبل از اجلاس گلاسگو دعا کنند. این موضوع به شکل نمادین در راستای توجه خاص نیروهای اجتماعی، حمایت از گفتگوهای آب‌وهوایی و فشار افکار عمومی در جهت پایبند نمودن دولت به تعهدات آب‌وهوایی درخور اهمیت است. دیدگاه‌های رهبران مذهبی شرکت‌کننده در این نشست بسیار کل‌نگرانه و مبتنی بر وابستگی متقابل چرخه انسان و طبیعت است:

«... همه چیز به هم متصل است؛ در دنیای ما، همه چیز عمیقاً به هم مرتبط است. علم و همچنین باورهای دینی و سنت‌های معنوی ما، بر این ارتباط بین ما و بقیه آفرینش تأکید

96. Holy See (Sancta Sedes)

97. Philip Pulella, (2021, October 03), "Vatican Hopes its Pre-COP26 Climate Event will Raise Stakes in Glasgow", *Reuters*: <https://www.reuters.com/world/europe/vatican-hopes-its-pre-cop26-climate-event-will-raise-stakes-glasgow-2021-10-03/>

98. Luigi Di Maio

99. Alok Sharma

100. UNFCCC, (2021, October 5), "World Religious Leaders and Scientists Make Pre-COP26 Appeal", *UNFCCC*, *Retrieved from*: <https://unfccc.int/news/world-religious-leaders-and-scientists-make-pre-cop26-appeal>.

کرده است. ما نشانه‌های هماهنگی الهی را در عالم طبیعت درک می‌کنیم، زیرا هیچ موجودی خودکفا نیست؛ آنها فقط در وابستگی به یکدیگر وجود دارند... پذیرش وابستگی متقابل و اشتراک‌گذاری، پویایی عشق و دعوت به احترام. به اعتقاد من، اینها سه کلید تفسیری هستند که می‌توانند تلاش‌های ما برای مراقبت از زیستگاه مشترکمان را روشن کنند. بیست‌وششمین کنفرانس اعضا در گلاسگو نشان‌دهنده فراخوانی فوری برای ارائه پاسخ‌های مؤثر به بحران زیست‌محیطی بی‌سابقه و بحران ارزش‌هایی است که در حال حاضر در حال تجربه آن هستیم و از این طریق امیدی ملموس به نسل‌های آینده ارائه می‌کنیم. ما می‌خواهیم آن را با تعهد و نزدیکی معنوی خود همراه کنیم»^{۱۰۱}.

در این نشست، پس از هفت ماه آماده‌سازی و ۳۶ ساعت کار در واتیکان، رهبران مذهبی و دانشمندان، درخواستی واحد را در خصوص انتظارات جامعه ایمانی از بیست‌وششمین کنفرانس اعضا و تعهد آنها تهیه و برای ارائه به جهان امضا کردند. در نشست یادشده، شرکت‌کنندگان راه‌حلی چندبعدی را برای مقابله با موضوع گرمایش جهانی پیشنهاد دادند.

«... ما زمانی برای تلف کردن نداریم. علم روشن است، هدایت معنوی اقدام انگیزشی است، چندجانبه‌گرایی و همکاری بین ادیان راه است و فناوری در کنار ماست و همان‌طور که آلوک شارما، رئیس بیست‌وششمین کنفرانس اعضا گفت: ما باید باغی را همان‌طور که دریافت کرده‌ایم و نه یک بیابان را برای نسل‌های آینده به‌جای بگذاریم»^{۱۰۲}.

در این اجلاس که آیت‌الله محقق داماد به‌عنوان یکی از نمایندگان مذهب تشیع شرکت داشت با تأکید بر ابعاد غیرقابل تحمل موضوع تغییرات آب‌وهوایی، به‌طور اساسی معضلات برآمده از گرمایش جهانی را مقوله‌ای اخلاقی و فکری ارزیابی نمود:

«فاجعه زیست‌محیطی که امروز با آن روبه‌رو هستیم و زندگی را برای بسیاری غیرقابل

101. Pope Francis, (2021, October 4), "Address of His Holiness Pope Francis to the Participants in the Meeting", *Faith and Science: Towards Cop26*, Vatican, Retrived From: <https://www.vatican.va/content/francesco/en/speeches/2021/october/documents/20211004-religione-scienza-cop26.pdf>

102. Vatican, (2021, October 04), "Pope on COP26: Sharing, Love, Respect Should Shape Efforts for Better Future", *Vatican News*, Retrived From: <https://www.vaticannews.va/en/pope/news/2021-10/pope-francis-faith-science-cop26-vatican-meeting.html>

تحمل کرده است، اساساً یک بحران اخلاقی و فکری است و رهبران ادیان می‌توانند نقشی محوری در مقابله با آن داشته باشند... در قرآن کریم و سایر کتب مقدس می‌خوانیم که در آغاز، خدا انسان‌ها را به دو چیز فرمان داده است: یکدیگر را نکشند و با طبیعت در صلح باشند و از آن محافظت کنند. متأسفانه امروزه بشریت این عهد الهی را زیرپا گذاشته که منجر به کشتن بیگناهان و نابودی طبیعت شده است»^{۱۰۳}.

در بیانیه پایانی نشست مشترک رهبران دینی و دانشمندان، در کنار موعظه‌های اخلاقی و هنجاری درباره ارتباط صحیح میان انسان و سایر مخلوقات، مجموعه‌ای از اهداف عملیاتی نیز مورد توافق قرار گرفت تا به‌عنوان سند راهنمای مذاکره‌کنندگان در گلاسگو مورد بهره‌برداری قرار گیرد. تحول در حوزه آموزش و فرهنگ، تعمیق تلاش‌ها جهت ایجاد تغییر عقیده در میان مؤمنان، مشارکت فعالانه و مناسب در گفتمان عمومی و سیاسی، حمایت از اقدامات برای کاهش انتشار کربن، تشویق جوامع برای پذیرش شیوه زندگی ساده و پایدار، تلاش برای تطبیق سرمایه‌گذاری‌های مالی با استانداردهای زیست‌محیطی - اجتماعی و مواردی از این دست در سند نهایی اجلاس انعکاس یافت^{۱۰۴}.

در نشست دینی دیگری در ۲ نوامبر ۲۰۲۱، در یک اقدام هماهنگ، نمایندگان جنبش‌های مذهبی از سراسر جهان گرد هم آمدند تا خواسته‌های خود را جهت برقراری عدالت آب‌وهوایی به اجلاس گلاسگو ارائه دهند. در این گردهمایی عظیم بیش از ۱۵۰ هزار اقدام عملیاتی از جمله امضای طومار و بیانیه‌های رهبران مذهبی جمع‌آوری گردید. در پایان، گروه‌های مشارکت‌کننده همچون شبکه اقلیمی مسیحیان جوان^{۱۰۵}، همپاری مسیحی^{۱۰۶}، فدراسیون جهانی لوتری^{۱۰۷}، صندوق کمک بین‌المللی مسیحیان اسکاتلند^{۱۰۸}، ایمان سبز^{۱۰۹}، اعانه اسلامی^{۱۱۰}، شبکه زیست‌محیطی اشتراک انگلیکن^{۱۱۱} و سایرین با انتشار بیانیه

103. *Ibid.*104. *Ibid.*

105. Young Christian Climate Network

106. Christian Aid

107. The Lutheran World Federation

108. Scottish Catholic International Aid Fund

109. GreenFaith

110. Islamic Relief

111. Anglican Communion Environmental Network

مشترکی خلاصه‌ای از درخواست‌های جریان‌های مذهبی درگیر گفتگوهای آب‌وهوایی را صادر کردند.^{۱۱۲} تأکید بر وضع قوانینی که گرمایش جهانی را به ۱.۵ درجه سانتیگراد محدود می‌کند؛ ابراز تمایل به وضع مقررات حقوقی که موجب به صفر رساندن انتشار آلاینده‌های جوئی شود؛ درخواست افزایش تعهدات مالی و تمهیدات اعتباری برای جوامعی که در حال حاضر بدترین تأثیرات تغییرات آب‌وهوایی را تجربه کرده‌اند؛ تغییر سرمایه‌گذاری از سوخت‌های فسیلی به انرژی‌های تجدیدپذیر پایدار؛ تأکید مجدد و احترام به تعهدات برای حمایت و احترام به حقوق بشر، از جمله حقوق مردم بومی، زنان و جوامع محلی در اقدام اقلیمی؛ تأکید بر حفاظت از تنوع زیستی و نهایتاً گوش فرادادن به توصیه‌ی کسانی که در خط مقدم بحران هستند به‌عنوان یک مانیفست عملیاتی گروه‌های مذهبی در جریان اجلاس گلاسگو ارائه گردید. سایه‌سنگین حضور گروه‌های مذهبی در این اجلاس برهم‌کنش سودمند جریان دین و رژیم حقوقی تغییرات اقلیمی را وارد مرحله‌ی جدیدی ساخت.

نتیجه

رابطه‌ی میان دین و حقوق بین‌الملل، برخلاف گفتمان غالبی که پس از شکل‌گیری نظم دولت‌محور (نظام وستفالیایی) بر روابط بین‌الملل چیره گشت، هیچ‌گاه به‌طور کامل منقطع نشد. از حیث سنت تاریخی، مجادلات نظری و نیز رویه‌های عملی همواره شواهدی هستند دال بر ارتباط میان این دو مقوله قابل اثبات. از حیث سنت تاریخی، دین در جایگاه عاملی هنجارساز در حوزه اخلاق عمومی، قوام‌بخش در حیطة قواعد امره بین‌المللی (همچون اصل وفای به عهد) و اثرگذار در شکل‌گیری حقوق عرفی، نقش غیرقابل انکاری در تکوین و توسعه حقوق بین‌الملل ایفا نموده است. تداوم ارتباط میان دین و حقوق در جوامعی که همچنان متأثر از آموزه‌های مذهبی به تنظیم قواعد حوزه عمومی می‌پردازند (همچون کشورهای اسلامی) به شکل آشکاری قابل مشاهده است. یکی از خطاهای شناختی در روند مطالعه ارتباط میان حقوق بین‌الملل و دین، نگاه غرب‌محور (اغلب اروپا) و مبتنی بر نظم

112. Actalliance, (02.11.2021), "People of Faith Share Petitions and Actions with COP26 Presidency and UNFCCC" *COP26 Press Release in Actalliance*, Retrived From: <https://actalliance.org/act-news/people-of-faith-share-petitions-and-actions-with-cop26-presidency-and-unfccc-cop26-press-release/>

مسیحی بوده که موجب شده است استنتاج تامّ و کاملی از وضعیت ارتباطی این دو حوزه به‌دست نیاید. این موضوع سبب گشت تا پس از جنگ جهانی دوم و متأثر از بازاندیشی در بسیاری از مفاهیم مدرن (که متعاقب سنت فکری عصر روشنگری و غلبه گفت‌مان سکولار شکل گرفته بود)، تشکیک در خصوص عدم ارتباط میان حقوق بین‌الملل و دین صورت پذیرد. از دل این بازاندیشی نظریه سازگاری، که در مقابل نظریه جدایی دین و حقوق بین‌الملل قرار دارد، تکوین یافت. بر اساس نظریه سازگاری، تأثیرگذاری دین در حوزه عمومی، نقش آن در مشروعیت‌بخشی قواعد و نیز ماهیت التزام‌بخش آن، موجب می‌شود تا در سه حوزه تکوین، پذیرش و پایبندی، حقوق بین‌الملل با دین در ارتباط قرار گیرد. نمود عملی این ارتباط در نظام بین‌الملل را می‌توان در تعاملات حقوقی میان کشورهای دارای اشتراکات دینی به‌خوبی مشاهده نمود. حق شرط کشورهای دارای نظام حقوقی مبتنی بر قواعد دینی بر بسیاری از کنوانسیون‌های بین‌المللی، شناسایی مکاتب حقوقی مبتنی بر دین همچون حقوق اسلامی در سازمان‌ها و دادگاه‌های بین‌المللی به‌عنوان بخشی از نظام حقوق بین‌الملل، و احتجاجات دادگاه‌های بین‌المللی به قواعد دینی در دعوای میان دولت‌های هم‌کیش را می‌توان در جایگاه رویه‌های عملی ارتباط میان حقوق بین‌الملل و دین مشاهده نمود.

بر اساس آنچه شرح داده شد، حقوق بین‌الملل تغییرات آب‌وهوایی به‌عنوان یکی از زیرحوزه‌های حقوق بین‌الملل نیز در ارتباط و تعامل با حوزه دین است. از حیث سنت تاریخی، دین نخستین عامل نظام‌بخش و هنجارساز در حوزه ارتباط میان انسان و عناصر طبیعی همچون آب‌وهوا بوده است. ارجمندی و قداست عنصر آب‌وهوا، تقبیح آلودگی، رعایت عدالت در بهره‌برداری، و عقوبت‌خواهی برای آسیب‌زندگان به عناصر طبیعی همچون آب، موجبات شکل‌گیری اخلاق اجتماعی و قواعد عرفی شده که خود یکی از پایه‌های نظام هنجاری حقوق آب‌وهوا را در میان جامعه مؤمنان (از ادیان مختلف) سبب شده است. آگاهی‌های پیشینی برگرفته از اخلاق دینی در حوزه محیط زیست و آب‌وهوا موجب گردیده است که سازمان‌های دینی غیردولتی و رهبران مذهبی نیز در روند شکل‌گیری رژیم حقوقی تغییرات آب‌وهوایی اثرگذار باشند. از نخستین کنفرانس مرتبط با

آب‌وهوا در استکهلم سوئد، ۱۹۷۲، تا متأخرترین نشست بین‌المللی آب‌وهوایی در گلاسگو، ۲۰۲۱، طرف‌های مذاکره‌کننده با روند روبه‌رشدی از مشارکت گروه‌ها و سازمان‌های دینی روبه‌رو هستند. پیش از تشکیل نشست پاریس در سال ۲۰۱۵، بیانیه‌های ادیان بزرگ جهان در خصوص تغییرات آب‌وهوایی و لزوم وفاق جهانی برای مدیریت این بحران و مشارکت گسترده گروه‌های دینی در روند مذاکرات، نقطه عطفی را در سیر تکوین رژیم حقوقی تغییرات آب‌وهوایی رقم زد که در اجلاس گلاسگو به اوج خود رسید. وارد شدن مفاهیم مرتبط با انصاف و تقسیم کار عادلانه در روند مدیریت تغییرات آب‌وهوایی در موافقت‌نامه پاریس، نزدیکی ترمینولوژیک رژیم حقوقی و مفاهیم دینی همچون عدل و انصاف را نشان می‌دهد که در موافقت‌نامه‌های پیشین به چشم نمی‌خورد. درگیر شدن رهبران مذهبی جهان و از آن مهم‌تر اتحاد ادیان با یکدیگر حول محور تغییرات آب‌وهوایی نشان داد که تا چه حد نظم مبتنی بر سکولاریسم در هر سه ساحت تکوین، مشروعیت‌بخشی و قدرت الزام‌آوری در سازوکارهای پایبندی به معاهدات بین‌المللی مرتبط با تغییرات آب‌وهوایی نیازمند استفاده از حوزه‌های اثربخش جدید است. دین به‌عنوان عامل التزام‌بخش به جامعه مؤمنان و به‌تبع آن کشورها، هم‌اکنون بیش‌ازپیش مورد توجه قرار گرفته است تا جایی که مدیران اجرایی کنوانسیون چارچوب سازمان ملل متحد در سال‌های اخیر بارها از نقش گروه‌ها و اشخاص مرجع دینی در پایبند نمودن ملت‌ها در انجام تعهدات آب‌وهوایی سخن گفته‌اند.

منابع و مأخذ

- کتاب

۱. عمید، حسن، فرهنگ عمید، (تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۷۴).

- مقالات

۲. علوی قزوینی، سید علی و مسعودیان‌زاده، سید ذبیح‌اله، «قاعده من له الغنم فعلیه الغرم». پژوهشنامه اندیشه‌های حقوقی، ش ۴ (۱۳۹۳).
۳. فخر اسلام، بتول، «بررسی اخلاق زیست‌محیطی در فرهنگ ایرانی با تأکید بر شعر ناصر خسرو»، تخصصی زبان و ادبیات فارسی، ش ۱۷ (۱۳۹۸).
۴. قلندریان، ایمان؛ تقوایی، علی‌اکبر و کامیار، مریم، «مطالعه تطبیقی رابطه انسان و محیط‌زیست در تفکر توسعه‌ی پایدار و تفکر اسلامی» پژوهش‌های معماری اسلامی، ش ۱ (۱۳۹۵).
۵. نعمت‌الله، الفت، «تأملی در مبانی و مفاد الزام و التزام در قراردادها»، فقه و حقوق، ش ۱۲ (۱۳۸۶).

(ب) منابع انگلیسی

- Instruments

6. Barbara Adams & Gretchen Luchsinger, (2009). *Climate justice for a changing planet: a primer for policy makers and NGOs*. Geneva: UN Non-Governmental Liaison Service.
7. UN. (2004, October.11) Doc.A/59/425/S/2004/808.
8. UN Convention on the Rights of the Child (1989).

- Books

9. Bantekas Ilias, *Religion as a Source of International Law*. In J. Rehman, & S. Breau, *Religion, Human Rights and International Law* (pp. 115-135), (the Hague: Brill, 2007).
10. Barnes, Jonathan, *The Pre-Socratic Philosophers* (London: Routledge and Kegan Paul, 1984).

11. Bhargava, Atul & Srivastava, Shilpi, "Human Civilization and Agriculture", *In Participatory Plant Breeding: Concept and Applications* (pp.1-27), (Singapore: Springer, 2019).
12. Gardner, Gary, "Engaging religion in the Quest for a Sustainable world", In G. Gardner, C. Bright, & L. Starke (eds), *State of the world*, 2003: A Worldwatch Institute Report on Progress Toward a Sustainable Society (pp.152-175), (London: W.W. Norton & Company, 2003).
13. Hadden, Jennifer, *Networks in Contention: The Divisive Politics of Climate Change*, (New York: Cambridge University Press, 2015).
14. Hughes, J. Donald, *Environmental Problems of the Greeks and Romans: Ecology in the Ancient Mediterranean*, (JHU Press, 2014).
15. Janis, W. Mark & Evans, Carolyn, "Religion and the Literature of International Law: Some Standard Texts", In M. W. Janis, & C. Evans, *Religion and International Law* (pp.121-126), (The Hague: Martinus Nijhoff, 1999).
16. Mahmassani, Sobhi, "The Principles of International Law" *in the Light of Islamic Doctrine.*, Recueil des Cours, Collected Course, (1968).
17. Ward Graham & Hoelzl, Michael, *The New Visibility of Religion: Studies in Religion and Cultural Hermeneutics*, (London: Continuum, 2008).
18. Weeramantry G. Christopher, *Universalising International law* (Vol. 48), (Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2004).

- Articles

19. Alipour, Sara; Nasirsalami, Mohammadreza; Falamak, Mohammadmansour, "An Analysis on Mithraic Temple Landscape Structure", *The Monthly Scientific Journal of Bagh-E Nazar* ,31-42(74)16, (2019), pp. 31-42.
20. An-Na'im, Abdullahi A. & Henkin, Louis, "Islam and Human

- Rights: Beyond the Universality Debate”, *Proceedings of the ASIL Annual Meeting*, (Cambridge: Cambridge University Press), (2000.), pp. 95-103.
21. Cabré, Miquel Muñoz, “Issue-linkages to Climate Change Measured Through NGO Participation in the UNFCCC”, *Global Environmental Politics*, (3)11, (2011), pp. 10-22.
22. Fei, L., “On Environmental Law of Ancient Rome: the Idea, Facilities and Legal System”, *Journal of Henan University of Economics and Law*, (2017), pp. 12-23
23. Glaab, Katharina, “A Climate for Justice? Faith-Based Advocacy on Climate Change at the United Nations”, *Globalizations*, (7)14, (2017), pp. 1110-1124.
24. Glaab, Katharina; Fuchs, Doris; FuchsJohannes, Friederich., “Religious NGOs at the UNFCCC: A Specific Contribution to Global Climate Politics?”, *Religious NGOs at the United Nations*, (2008), pp. 316-335.
25. Hulme, Mike, “Climate Change and the Significance of Religion”, *Economic & Political Weekly* 15(28)52, (2017), pp. 14-17.
26. Janis, Mark Weston, “Religion and International Law”, *Proceedings of the ASIL Annual Meeting*, 87, (1993), pp. 195-220.
27. Prasad, Jsr, “Concepts of Environment and Nature in Ancient India”, *Bi-Monthly Newsletter of the EU-India Project E-Qual*. 4-8, (5)2 (2015), pp. 4-10.
28. Sáry, Pal, “The Legal Protection of Environment in Ancient Rome”, *Journal of Agricultural and Environmental Law*, pp.199-216 (29)15, (2020), pp. 199-216.
29. Tarlock, A. Dan, History of Environmental Law. *Environmental Laws and Their Enforcement*, (pp. 42-64), (2009), pp. 1-7.
- Websites**
30. Actalliance, (02.11.2021), People of Faith Share Petitions and

Actions with COP26 Presidency and UNFCCC [COP26 Press Release], Actalliance: <<https://actalliance.org/act-news/people-of-faith-share-petitions-and-actions-with-cop26-presidency-and-unfccc-cop26-press-release/>>

- 31.ARRCC. (2015, November 23). Hindu Declarations on Climate Change, The Australian Religious Response to Climate Change: <https://www.arrcc.org.au/hindu_statements>
- 32.Becket, Adam, Davies, Madeleine and Williams Hattie. (2015, July 13). Synod Urges Investors to Act on Climate Change. Churchtimes: <https://www-churchtimes-co-uk.translate.google.com/articles/2015/10-july/news/uk/synod-urges-investors-to-act-on-climate-change?_x_tr_sl=en_&x_tr_tl=fa_&x_tr_hl=en-US_&x_tr_pto=op,wapp>
- 33.Davies, Madeleine. (2015, May 1). C of E Investors seek to Dethrone 'Old King Coal', Churchtimes: <https://www-churchtimes-co-uk.translate.google.com/articles/2015/1-may/news/uk/c-of-e-investors-seek-to-dethrone-old-king-coal?_x_tr_sl=en_&x_tr_tl=fa_&x_tr_hl=en-US_&x_tr_pto=op,wapp>
- 34.Karen Christiana Figueres, (2014, May 7). Faith Leaders need to Find Their Voice on Climate Change, the Guardian: <<https://www.theguardian.com/environment/2014/may/07/faith-leaders-voice-climate-change>>
- 35.Franciscus.(2021 May.24). Laudato Si' Francis., Vatican: <https://www.vatican.va/content/francesco/en/encyclicals/documents/papa-francesco_20150524_enciclica-laudato-si.html >
- 36.IISD.(2015, November 2). Buddhist Leaders Call to Scale up Climate Finance, International Institute for Sustainable Development: <<http://sdg.iisd.org/news/buddhist-leaders-call-to-scale-up-climate-finance/#:~:text=29%20October%202015%3A%20In%20a,the%20Paris%20Climate%20Change%20Conference>>
- 37.Interfaith Summit of Climate Change.(2014). Climate, Faith and Hope: Faith Traditions Together for a Common Future, <<http://interfaithclimate.org/the-statement/> >
- 38.International Islamic Climate Change Symposium.(2015). Islamic

Declaration on Global Climate Change,
<<http://islamicclimatedeclaration.org/islamic-declaration-on-global-climate-change/>>

39. Islamic Declaration on Global Climate Change. (2015, Aug 18), Cambridgecentral Mosque:<<https://cambridgecentralmosque.org/wp-content/uploads/2020/03/writings-climate-declaration-mwb.pdf>>
40. OIC. (2008 July 8-10), Final Document of the General Meeting on Cooperation between the United Nations and the Organization of the Islamic Conference, Organisation of Islamic Cooperation Website: <<https://www.oic-oci.org/docdown/?docID=4120&refID=1176> >
41. OIC. (08.11.2021), OIC Charter, Organisation of Islamic Cooperation Website: <https://www.oic-oci.org/page/?p_id=53&p_ref=27&lan=en>
42. Pope Francis.(2021 ,October 4). Address of his Holiness Pope Francis to the Participants in the Meeting “Faith And Science: towards COP 26”, vatican: <<https://www.vatican.va/content/francesco/en/speeches/2021/october/documents/20211004-religione-scienza-cop26.pdf>>
43. Pullella, Philip.(2021 ,October 03). Vatican hopes its pre-COP26 climate event will raise stakes in Glasgow,Reuters: <<https://www.reuters.com/world/europe/vatican-hopes-its-pre-cop26-climate-event-will-raise-stakes-glasgow-2021-10-03/>>
44. RFP.(2021, December 3). Religious Leaders Affirm Commitment at COP26 to Safeguard the Rights of Indigenous Peoples and to Solve the Climate and Deforestation Crisis, Religions for Peace: <<https://www.rfp.org/religious-leaders-affirm-commitment-at-cop26-to-safeguard-the-rights-of-indigenous-peoples-and-to-solve-the-climate-and-deforestation-crisis-2/> >
45. Sayyed, Attiya, (2015, May 12), "Rabbinic Letter on the Climate Crisis Calls for Action", Earthday, Retrived from: earthday: <<https://www.earthday.org/rabbinic-letter-climate-crisis-callsaction/#:~:text=May%2012%2C%202015&text=Calling%20for%20vigor>>

ous%20action%20on,will%20endanger%20life%20on%20earth>

- 46.UNFCCC.(2021 ,October 5). World Religious Leaders and Scientists Make pre-COP26 Appeal .,UNFCCC: <<https://unfccc.int/news/world-religious-leaders-and-scientists-make-pre-cop26-appeal>>
- 47.Vatican (04.10.2021 .Meeting on “Faith and Science: Towards COP26”, Promoted by the Embassies of Great Britain and Italy to the Holy See, Together with the Holy See, 04.10.2021, Vatican: <<https://press.vatican.va/content/salastampa/en/bollettino/pubblico/2021/10/04/211004a.html>>
- 48.Vatican (2021 ,October 04), Pope on COP26: Sharing, Love, Respect Should Shape Efforts for Better Futur, Vatican News: <<https://www.vaticannews.va/en/pope/news/2021-10/pope-francis-faith-science-cop26-vatican-meeting.html>>
- 49.World Council of Churches (2005), Climate Change, <www.oikoumene.org/en/folder/documents-pdf/Climate_Change_Brochure_2005.pdf>
- 50.World Council of Churches (2017, April 4), Frequently Asked Questions, WCC Website: <<http://oikoumene.org/en/about-us/faq#how-many-member-churches-does-the-wcc-havenow>>